

A Juridical and Legal Analysis of the Educational Role in Child Custody^١

Abdolsamad Aliabadi^١ , Elham Al-Sadat Rezvani^٢

^١. Department of Imami Jurisprudence and Law, Faculty of Jurisprudence and Law, International University of Islamic Schools of Thought, Tehran, Iran. Email: a.aliabadi@mazaheb.ac.ir

^٢. Corresponding Author, PhD Candidate in Fiqh and Foundations of Law, International University of Islamic Schools of Thought, Tehran, Iran. Email: elhamrezvani1390@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received ٠٤ April ٢٠٢٦

Received in revised form ٠٢
May ٢٠٢٦

Accepted ٠٥ June ٢٠٢٦

Available online ٢١

September ٢٠٢٦

Keywords:

Educational Jurisprudence,
Custody,
Educational Rights,
Theory of Inclusiveness,
Theory of Non-Inclusiveness.

ABSTRACT

Objective: Custody is one of the important concepts in the Iranian jurisprudential and legal system, which has mostly focused on providing the material needs and physical care of the child. However, it appears that in Islamic jurisprudence and law, upbringing has often been considered an element separate from custody and has received less thorough examination. As a result, custody has frequently been limited to its practical and financial aspects, while its educational dimension has not been adequately clarified. Accordingly, the main objective of this study is to examine whether custody includes the upbringing of the child or not.

Method: This research was conducted using a descriptive-analytical method based on jurisprudential and legal sources. In this regard, the existing viewpoints concerning the relationship between custody and upbringing were examined, analyzed, and compared in order to clarify the position of upbringing within the concept of custody.

Results: The analysis of the existing perspectives indicates that two main theories exist in this field. The non-inclusion theory argues that custody is limited to the maintenance and provision of the child's physical needs, and that upbringing is an independent matter. In contrast, the inclusion theory maintains that custody, in addition to physical care, also encompasses the child's spiritual, moral, and social development, and that parents bear responsibility for the educational guidance of their child during the custody period.

Conclusions: The findings indicate that the theory of the inclusion of upbringing within custody is supported by stronger arguments. Several criteria reinforce the preference for this view, including the nature of custody—which would be incomplete without upbringing—the necessity of parental guidance in the formation of the child's personality, and the support derived from the principles of priority analogy (qiyās al-awlā) and the legal rule of no harm (lā ḍarar).

Cite this article: Aliabadi, Abdolsamad; Rezvani, Elham Al-Sadat (٢٠٢٦). A Jurisprudential and Legal Evaluation of the Role of Upbringing in Child Custody. *Journal of Educational Jurisprudence Studies*, ١٢(٢٥), ١٦٢٠. <https://doi.org/10.22034/mft.2026.22.17.1470>

© Author(s) retain the copyright.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mft.2026.22.17.1470>

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

Child custody is one of the most important institutions in Islamic jurisprudence and Iranian family law concerning the protection and well-being of children. It is generally associated with caring for the child, providing physical protection, meeting material needs, and creating a safe living environment. However, child development cannot be reduced to physical care. Moral, religious, psychological, intellectual, and social development are also essential dimensions of childhood well-being. Despite the close relationship between care and education, the precise position of education within the concept of custody has not always been clearly established. Some approaches regard education as an independent parental obligation rather than an integral part of custody. This distinction may create uncertainty concerning the scope of parental responsibilities and the consequences of educational neglect. Therefore, this study examines whether education should be regarded as an inherent component of child custody or as a separate parental responsibility.

Method

The present study adopts a descriptive-analytical method and examines sources of Imami jurisprudence, Qur'anic verses, traditions, jurisprudential principles, legal provisions, and scholarly opinions in Iranian family law. The study first considers the linguistic and technical meanings of *tarbiyat* (education and upbringing) and *hadanat* (custody). Education is associated with growth, development, nurturing, preservation, and gradual movement toward perfection, while custody conveys the ideas of embracing, protecting, caring for, and raising a child. Jurisprudential definitions of custody also frequently include preservation, care, upbringing, hygiene, and other activities necessary for the child's development. These meanings demonstrate the close conceptual relationship between custody and education.

Result

The study identifies two principal approaches. According to the first, education does not fall within the scope of custody. Under this view, custody primarily concerns the physical preservation of the child and provision of material and bodily necessities, whereas moral, religious, intellectual, and psychological education constitutes an independent parental responsibility. Some arguments for this position rely on Qur'anic verses and traditions emphasizing breastfeeding, financial support, clothing, and other material requirements. In Iranian law, a restrictive interpretation of the Civil Code is also invoked, particularly Article ۱۱۷۲, which refers to maintaining the child without expressly enumerating educational responsibilities. From this perspective, extending custody to education may constitute an extensive interpretation beyond the explicit legal text. The distinction between the objectively assessable nature of physical care and the more complex and value-dependent nature of education is another argument supporting this approach.

The second and preferred approach of this study holds that education is an inherent component of custody. According to this view, custody cannot be reduced to physical preservation because its purpose is to protect the child's overall interests and development. Several classical Imami jurists, including Shahid al-Thani, Allama Hilli, Fakhr al-Muhaqqiqin, and the author of *Jawahir al-Kalam*, define custody through concepts that explicitly or implicitly include education and upbringing. Accordingly, education is not an external responsibility unrelated to custody but one of its essential functions.

Qur'anic evidence also supports this broader understanding. Qur'an ۶۶:۶ commands believers to protect themselves and their families from the Fire. Jurisprudential and exegetical interpretations connect this protection with teaching religious obligations and preventing

prohibited conduct. Such protection necessarily requires an educational process and cannot be achieved through physical care alone. Qur'an ۲۴:۵۸, concerning children's observance of privacy and seeking permission, likewise demonstrates the importance of teaching children appropriate moral and social conduct. The traditions of the Prophet and the Imams further strengthen this conclusion. Several narrations emphasize parental responsibility for educating and disciplining children, identify proper education as a right of the child, and condemn parents who neglect religious instruction. These sources indicate that parental responsibility extends beyond physical protection to moral and religious formation.

The established practice of the Muslim community (*sirat al-mutasharri'a*) and rational judgment provide additional support. From the perspective of reason, parents are naturally expected to protect children from harm and provide conditions necessary for their intellectual, moral, and social flourishing. Since proper education is indispensable to these objectives, it is difficult to regard education as completely separate from custody.

The Iranian legal framework also supports the broader interpretation. Article ۱۱۶۸ of the Civil Code characterizes custody as both a right and a duty of parents. Thus, custody is not merely a parental privilege but a responsibility established for the benefit of the child. Furthermore, the best interests of the child are an important consideration in custody decisions. The child's best interests cannot be protected by considering physical welfare alone; psychological security, moral development, social adaptation, intellectual growth, and personality formation are also relevant. Therefore, interpreting custody as encompassing education is more consistent with the protective objectives of Iranian family law.

The principle of preventing harm (*la darar*) further supports this conclusion. If custody were limited to physical maintenance while education were treated as a completely separate responsibility, serious educational neglect might remain insufficiently addressed. Such separation could also create conflicts between parents, particularly following divorce, and expose the child to inconsistent educational environments. The principle of priority likewise demonstrates the close relationship between the two responsibilities: if parents must provide the material conditions necessary for the child's welfare, they cannot reasonably be regarded as free from responsibility for the educational conditions necessary for proper development.

The findings indicate that the theory incorporating education within custody has stronger jurisprudential and legal coherence. This does not mean that the custodial parent possesses unlimited authority over every educational matter. Rather, education constitutes one of the essential purposes and functions of custody and should be considered when evaluating the proper fulfillment of parental responsibilities. Serious educational neglect or exposure of the child to harmful environments may therefore be relevant to assessing custodial suitability.

Conclusions

Accordingly, the study concludes that custody should be understood as a comprehensive institution encompassing both physical care and educational development. Although custody and education may be conceptually distinguished, they should not be separated in practice. The linguistic and jurisprudential meanings of custody, the opinions of Imami jurists, Qur'anic evidence, traditions, rational considerations, the principle of preventing harm, and

the child-centered objectives of Iranian family law collectively provide stronger support for the theory of inclusion. Education should therefore be regarded not merely as an ethical recommendation but as an essential parental responsibility connected to custody. This interpretation can contribute to a more coherent understanding of parental duties, strengthen protection of children's comprehensive interests, and provide a basis for improving Iranian custody regulations and judicial practices.

ارزیابی فقهی و حقوقی نقش تربیت در حضانت کودک

عبدالصمد علی آبادی^۱، الهام السادات رضوانی^۲

۱. گروه فقه و حقوق امامیه، دانشکده فقه و حقوق، دانشگاه بین المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران رایانامه: a.aliabadi@mazaheb.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق، دانشگاه بین المللی مذاهب اسلامی، تهران ایران. رایانامه: elhamrezvani1370@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

هدف: حضانت یکی از مفاهیم مهم در نظام فقهی و حقوقی ایران است که غالباً بر تأمین نیازهای مادی و مراقبت جسمانی کودک تمرکز دارد. با این حال، به نظر می‌رسد در فقه و قانون، تربیت به عنوان عنصری مستقل از حضانت تلقی شده و کمتر به طور دقیق مورد بررسی قرار گرفته است. این وضعیت موجب شده است که حضانت عمدتاً به جنبه‌های اجرایی و مالی محدود شود و جایگاه تربیتی آن به درستی تبیین نگردد. از این رو، هدف این پژوهش بررسی این پرسش است که آیا حضانت شامل تربیت کودک نیز می‌شود یا خیر.

روش: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع فقهی و حقوقی انجام شده است. در این راستا دیدگاه‌های مطرح درباره رابطه حضانت و تربیت مورد بررسی، تحلیل و مقایسه قرار گرفته است تا جایگاه تربیت در مفهوم حضانت روشن شود.

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

یافته‌ها: بررسی دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که دو نظریه اصلی در این زمینه وجود دارد. نظریه عدم شمول حضانت بر تربیت، حضانت را صرفاً ناظر بر نگهداری و تأمین نیازهای جسمانی کودک دانسته و تربیت را امری مستقل از آن می‌داند. در مقابل، نظریه شمول حضانت بر تربیت بر این باور است که حضانت علاوه بر مراقبت جسمانی، شامل پرورش روحی، اخلاقی و اجتماعی کودک نیز می‌شود و والدین در دوران حضانت مسئول هدایت تربیتی فرزند هستند.

کلیدواژه‌ها:

فقه تربیتی،

حضانت،

نظریه عدم شمول،

حقوق تربیتی،

نظریه شمول.

نتیجه‌گیری: نتیجه آنکه نظریه شمول حضانت بر تربیت از پشتوانه استدلالی قوی‌تری برخوردار است. همچنین معیارهایی مانند ماهیت حضانت که بدون تربیت ناقص خواهد بود، ضرورت هدایت والدین در شکل‌گیری شخصیت کودک، و نیز استناد به قیاس اولویت و قاعده لاضرر، برتری این دیدگاه را تقویت می‌کنند.

استناد: علی آبادی، عبدالصمد؛ رضوانی، الهام السادات (۱۴۰۵). ارزیابی فقهی و حقوقی نقش تربیت در حضانت کودک. *مطالعات فقه تربیتی*، ۱۳(۲۵)، ۲۰-۱.

<https://doi.org/10.22034/mft.2026.22017.1470>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی علی‌ه‌السلام العالمیه.

مقدمه

امروزه اهمیت موضوع نگهداری و تربیت فرزند بر همگان روشن و مبرهن است؛ به گونه‌ای که در تمامی کشورهای جهان، قوانین و مقرراتی برای این مسئله وضع شده و در مکتب‌های دینی، تربیتی و نظام‌های حقوقی نیز به‌طور ویژه به آن پرداخته شده است. در نظام فقهی و حقوقی اسلام نیز، با توجه به جامعیت دین مبین اسلام، این موضوع مورد توجه قرار گرفته و احکام و مقررات متعددی در این زمینه وضع شده است. از جمله مهم‌ترین این مقررات، نهاد حضانت است که از گذشته‌های دور، به دلیل جایگاه برجسته‌ای که در تنظیم روابط خانوادگی و اجتماعی انسان‌ها داشته، همواره مورد توجه فقها و حقوقدانان بوده است.

با این حال، بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه نشان می‌دهد که عمده مطالعات، بیشتر بر ماهیت حضانت، شرایط و موانع آن و نیز واگذاری حضانت پس از طلاق به پدر یا مادر متمرکز بوده‌اند. در این پژوهش‌ها، غالباً رشد جسمانی، مراقبت‌های مادی و تأمین نیازهای طبیعی کودک مورد توجه قرار گرفته و به بعد تربیتی نهاد حضانت، آن‌چنان که شایسته است، پرداخته نشده است. در نتیجه، تکالیف والدین در حوزه تربیت فرزند، همراه با حدود و شرایط آن، به درستی تبیین نگردیده و ضمانت اجرای کافی که والدین را نسبت به این بعد از حضانت ملزم سازد، کمتر مورد توجه واقع شده است. این رویکرد سبب شده تا تربیت، به جای آنکه به عنوان یک الزام فقهی و حقوقی تلقی شود، بیشتر در حد یک توصیه اخلاقی معرفی گردد. پیامد چنین نگاهی، کم‌توجهی والدین به تربیت فرزند و بروز آسیب‌های روانی و اجتماعی بعضاً غیرقابل جبران در جامعه است.

با توجه به ارتباط عمیق و تفکیک‌ناپذیر میان دو عنصر «نگهداری» و «تربیت» در نهاد حضانت، و با در نظر داشتن کم‌توجهی پژوهش‌های گذشته به بُعد تربیتی آن، ضرورت مطالعه‌ای جامع برای بازشناسی جایگاه واقعی تربیت در ساختار حضانت به روشنی احساس می‌شود. این پژوهش در پی آن است تا با تکیه بر مبانی اصیل فقه امامیه و تحلیل دقیق متون روایی و حقوقی، جایگاه تربیت را از سطح یک توصیه اخلاقی به مرتبه یک حکم الزامی و حقوقی ارتقا دهد.

از منظر فقه تربیتی، اهمیت این پژوهش در آن است که با تبیین ذاتی بودن عنصر تربیت در مفهوم حضانت، به توسعه نظریه «تربیت به عنوان تکلیف شرعی والدین» کمک می‌کند. بدین معنا که حضانت نه فقط نگهداری فیزیکی کودک، بلکه انجام فرایند مستمر هدایت، اصلاح و پرورش او در چارچوب آموزه‌های شریعت است. این تبیین، ضمن تقویت بنیان‌های فقه تربیتی در حوزه احکام خانواده، می‌تواند مبنای تدوین قواعد جدیدی در فقه تربیتی کودک قرار گیرد.

از سوی دیگر، در قلمرو حقوقی، نتایج این پژوهش زمینه‌ساز بازنگری در مقررات حضانت و مسئولیت‌های والدین نسبت به فرزندان است. چنانچه بعد تربیتی حضانت به عنوان جزء ذاتی آن پذیرفته شود، قانون‌گذار می‌تواند با استناد به مبانی مستخرج از فقه، در جهت تقویت ضمانت اجرای احکام حقوقی تربیت کودک، اصلاح رویه‌های قضایی مربوط به حضانت و ارتقای استانداردهای حمایتی از کودک گام بردارد. از این منظر، پژوهش حاضر حلقه واسط میان فقه تربیتی و حقوق خانواده است و می‌کوشد با استدلال‌های مستند، بنیان نظری و حقوقی تازه‌ای برای درک یکپارچه از حضانت و تربیت ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه پژوهش، بررسی‌ها نشان می‌دهد که تاکنون آثار اندکی به تحلیل پیوند میان تربیت و حضانت پرداخته‌اند. از جمله پژوهش‌های مرتبط می‌توان به تحقیق انجام‌شده توسط حمیده نظری با عنوان «تبیین بعد تربیتی نهاد حضانت با تأکید بر فقه تربیتی امامیه» اشاره کرد. با این حال، تمرکز این پژوهش عمدتاً بر ادله وجوب تربیت بوده و رابطه حضانت و تربیت را به صورت نظام‌مند و ساختاری مورد تحلیل قرار نداده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع معتبر فقهی و حقوقی، در پی آن است که با استدلال‌های مستند، جایگاه تربیت را در ساختار حضانت روشن ساخته و ماهیت فقهی و حقوقی آن را تبیین کند.

مفاهیم

۱. مفهوم تربیت در لغت و اصطلاح

«تربیت» در زبان عربی مصدر باب تفعیل و برگرفته از ریشه‌های «ربو» به معنای فروزی، رشد و نمو (ابن فارس، ۱۴۱۰ق: ۴۸۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۶ق: ۳۰۴) و «ربب» به معنای پرورش دادن، حفظ و سرپرستی در دامن است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ۲۵۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۶ق: ۴۰۱). همچنین به معنای ایجاد و پرورش تدریجی شیء تا رسیدن به کمال به کار رفته است (راغب اصفهانی، ۱۴۲۴ق: ۳۷۷). در زبان فارسی نیز تربیت به معنای پروردن و آموختن آداب و اخلاق آمده است (دهخدا، ۱۳۷۲: ۵۷۷۶).

در تعریف اصطلاحی تربیت دیدگاه‌های متعددی ارائه شده است؛ برخی آن را با رویکرد توصیفی - تجربی و برخی با رویکرد آرمانی - فلسفی تبیین کرده‌اند (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۲۴-۱۲۵؛ بناری، ۱۳۹۰: ۴۰-۴۱). بر اساس دیدگاه مبتنی بر تربیت اسلامی، تربیت فرایندی تعاملی میان مربی و متربی است که در آن مربی با بهره‌گیری از روش‌ها و برنامه‌های مناسب، زمینه شکوفایی استعدادهای درونی فرد را فراهم کرده و او را در مسیر رشد فطری و دستیابی به حیات طیبه و بندگی خدا هدایت می‌کند (کارگروه تلفیق مطالعات نظری، ۱۳۹۰: ۱۳۹؛ مطهری، ۱۳۸۲: ۲۲/۲۰؛ کاظمی، ۱۳۹۱: ۱۳۹؛ عباسی ولدی، ۱۳۹۹: ۶۹).

در منابع فقهی تعریف اصطلاحی مستقلی برای تربیت ارائه نشده و غالباً همان معنای لغوی آن مدنظر قرار گرفته است (انصاری، ۱۳۹۱: ۴۶۵). از این رو به زنی که مسئول شیردهی، نگهداری و رسیدگی به امور کودک است «مربیه» گفته می‌شود (نجفی، ۱۳۶۶: ۲۳۱). مسئله تربیت اولاد نیز در فقه باب مستقلی ندارد و بیشتر در ضمن مباحثی همچون «حضانت» مطرح شده است (اعرافی، ۱۳۹۸: ۳۵-۳۶)؛ در حقوق ایران نیز تربیت غالباً در همین چارچوب بررسی می‌شود.

۲. حضانت در لغت و اصطلاح

حضانت یک واژه عربی است و از ریشه «حَضَن» (به معنای کنار و اطراف شیء، کمی پایین‌تر از زیر بغل تا تهی‌گاه) گرفته شده است مفهوم لغوی آن دلالت بر در آغوش کشیدن و در دامن گرفتن دارد. اسم فاعلی این کلمه (حاضن و حاضنه) به معنای مربی کودک می‌آید و به مرد و زنی گفته می‌شود که امر سرپرستی و نگهداری، پرورش و تربیت کودک را بر عهده دارند (ابن فارس، ۱۴۱ق: ۷۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۶ق: ۱۲۲-۱۲۳؛ نظری توکلی، ۱۳۸۵: ۱۵۷).

در فرهنگ لغت فارسی نیز لغت «حَضَن» و «حضانت» وارد شده است که پروردن، دربرگرفتن طفل و چسباندن او به سینه و تربیت نمودن او معنی شده است (دهخدا، ۱۳۷۲: ۱۲۳).

واژه «حضانت» برای اولین بار توسط شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) در کتاب‌های الخلاف و المبسوط به ادبیات فقهی شیعه وارد شده و پس از وی در کتاب‌های دیگران نیز رواج یافته است و تا قبل از ایشان برای افاده این مفهوم از واژه «کفالت» استفاده شده است (اعرافی، ۱۳۹۷: ۷۳).

در اصطلاح فقها حضانت به معنای ولایت و سرپرستی بر کودک است، با هدف تأمین مصلحت و رفاه او. این مسئولیت شامل مراقبت، حفاظت، ایجاد شرایط مناسب برای رشد و پرورش، نظافت، تأمین آسایش، رسیدگی به نیازهای روزمره و فراهم‌سازی محیطی امن و سالم برای کودک می‌شود. همچنین مواردی مانند نظافت شخصی، شست‌وشوی لباس و سایر امور مرتبط با سلامت و تربیت کودک نیز در این حوزه قرار می‌گیرد. (شهیدثانی، ۱۴۱۰ق: ۴۵۸/۵؛ فخر المحققین، ۱۳۸۷: ۱۳۹/۲؛ نجفی، ۱۳۶۶: ۲۸۳) به عنوان مثال محقق کرکی چنین تعریف می‌کند: «واعلم ان الحضانه هی حفظ الولد وتربیته ودهنه و کحله وغسل خرقه و تنظیفه وجعله فی سریره وربطه الی آخر ما یحتاج الیه» (کرکی، ۱۴۰۸ق: ۱۲۹) از تعاریف غالب فقها استنباط می‌شود که حضانت در همان معنای لغوی و عرفی خود به کار رفته است (نظری توکلی، ۱۳۸۵: ۱۵۸).

در این تعاریف، فقها گاه از واژه «ولایت» استفاده کرده‌اند؛ با این حال تصریح کرده‌اند که مقصود از این ولایت با ولایت پدر بر اموال و حقوق مالی کودک متفاوت است. ولایت در حضانت صرفاً به امور نگهداری و تربیت کودک محدود می‌شود و حاضن حق تصرف در اموال صغیر را ندارد. افزون بر این، حضانت اصولاً بر عهده ابوبین است، در حالی که ولایت به معنای خاص آن معمولاً برای پدر، جد پدری یا وصی آنان ثابت است؛ از همین رو فقها تأکید کرده‌اند که ولایت به کاررفته در تعریف حضانت با ولایت مصطلح فقهی یکسان نیست (نظری، ۱۳۹۸: ۱۱).

در قوانین موضوعه ایران نیز تعریف صریحی از حضانت ارائه نشده است. با این حال از عنوان باب دوم کتاب هشتم قانون مدنی با عنوان «نگهداری و تربیت اطفال» و نیز کاربرد واژه حضانت در مواد مختلف آن می‌توان دریافت که قانون‌گذار حضانت را ناظر به نگهداری و تربیت کودک می‌داند (کرمانی، ۱۳۹۸: ۱۲۷؛ حیدری، ۱۳۸۸: ۶).

در میان حقوقدانان نیز درباره قلمرو حضانت دو دیدگاه وجود دارد: گروهی آن را متشکل از دو عنصر جدایی‌ناپذیر مراقبت و تربیت می‌دانند (کاتوزیان، ۱۳۹۳: ۱۳۱)، در حالی که برخی دیگر تربیت را خارج از دایره حضانت تلقی کرده و آن را به امور مادی و جسمانی کودک محدود می‌کنند (صفایی و امامی، ۱۳۹۷: ۳۷۹).

در نتیجه مطابق تعاریف فقها و اکثر حقوقدانان حضانت عبارت است از حق سرپرستی و نگهداری کودک و اقتدار و تسلط بر او، در انجام کارها و ارائه خدماتی که در رشد جسمانی و تربیت روحی، کودک به آن‌ها نیاز دارد تا از این رهگذر حق وی استیفا شود و مصالحش در حد پذیرش عرفی رعایت گردد (طاهری نیا، ۱۳۸۸: ۲۷-۲۸؛ اعرافی، ۱۳۹۷: ۳۹-۴۰).

یافته‌های پژوهش

در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش، دو نظریه درباره نسبت حضانت و تربیت قابل طرح است: نخست، نظریه عدم شمول حضانت بر تربیت و دوم، نظریه شمول حضانت بر تربیت. در ادامه هر یک از این دیدگاه‌ها تبیین و ادله آن‌ها بررسی شده و در نهایت نظر مختار پژوهش ارائه می‌شود.

نظریه نخست: عدم شمول حضانت بر تربیت

۱. تقریر نظریه

مقصود از این نظریه آن است که حضانت در مفهوم خود صرفاً ناظر به نگهداری طفل و حفظ او در برابر خطرات مادی است و شامل تربیت و پرورش روحی و معنوی کودک نمی‌شود. مطابق تعریف فوق آثاری براین نظریه متصور است:

۱. تربیت جزء حضانت محسوب نمی‌شود؛ از این رو والدین از جهت حضانت مکلف به انجام وظایف تربیتی نخواهند بود.
۲. آثار و احکام فقهی و حقوقی حضانت بر تربیت بار نمی‌شود و ضمانت اجراهای مقرر برای ترک حضانت شامل ترک تربیت نخواهد شد.

بنابراین مطابق این دیدگاه، تربیت و حضانت در فقه و حقوق موضوعه ایران دو نهاد مستقل به شمار می‌آیند.

۲. قائلین نظریه عدم شمول

بر اساس بررسی‌های انجام‌شده در کتب امامیه، علامه حلی تنها فقیه‌ای است که در کتاب «تذکره الفقها» حضانت را به امور مادی محدود کرده است (علامه حلی، ۱۴۱۴ق: ۳۱۱). وی حضانت را حفظ طفل و رسیدگی به اموری مانند شستن لباس‌ها، حمام کردن، خواباندن در گهواره، طهارت دادن از نجاست، سرمه کشیدن و معطر کردن کودک دانسته است. با این حال، در آثار دیگر خود از جمله «تحریر الأحکام» (۱۴۲۰ق: ۹۳) معنای گسترده‌تری از حضانت را پذیرفته و تربیت کودک را نیز از مصادیق آن دانسته است. افزون بر این، از آنجا که در «تذکره» بحث مستقلی به حضانت اختصاص نیافته و تعریف آن در ضمن مباحث اجاره مطرح شده است، نمی‌توان این دیدگاه را نظر نهایی ایشان دانست.

در دکتربین حقوقی، حضانت مفهومی گسترده دارد که شامل دو بعد اصلی نگهداری و تربیت کودک است؛ با این حال این دو بُعد چنان به هم وابسته‌اند که جداسازی عملی آن‌ها دشوار می‌شود، زیرا نحوه نگهداری جسمانی کودک تأثیر مستقیم بر رشد استعدادها و امکان آموزش و پرورش او دارد (گرجی و دیگران، ۱۳۸۴: ۴۴۴-۴۴۵؛ کاتوزیان، ۱۳۹۳: ۱۳۲). اهمیت این پیوند به حدی است که برخی فقها حتی انتقال کودک از محیط شهری به روستایی را توسط مادر دارای حضانت جایز ندانسته‌اند، چون شرایط آموزشی و تربیتی شهر مناسب‌تر است (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۳۲؛ صفایی و امامی، ۱۳۹۷: ۳۷۹).

همچنین برخی محققان میان حضانت و تربیت تفاوت‌هایی قائل شده‌اند. نخست، از حیث موضوع؛ حضانت ناظر به امور مادی و تأمین نیازهای جسمی کودک است، در حالی که تربیت بر رشد فکری، اخلاقی و روانی او تمرکز دارد. دوم، از حیث زمان آغاز تکلیف؛ حضانت از زمان تولد آغاز شده و تا هفت سالگی ابتدا بر عهده مادر و سپس پدر قرار می‌گیرد، در حالی که تکلیف تربیت با فاصله‌ای کوتاه پس از تولد آغاز می‌شود. سوم، از حیث ضمانت اجرا؛ حضانت در نظام حقوقی دارای ضمانت‌های اجرایی مدنی و کیفری است، حال آنکه تربیت بیشتر جنبه اخلاقی داشته و فاقد ضمانت اجرای حقوقی مشخص است (صفایی و امامی، ۱۳۹۷: ۳۷۹).

۳. مستند نظریه

۳-۱. مستندات فقهی

با توجه به آنکه این نظریه در منابع فقهی چندان مطرح نشده است، ادله مستقلى نیز برای آن ذکر نشده؛ با این حال می‌توان به برخی مستندات استناد کرد:

قرآن

خداوند می‌فرماید: «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ... وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدٍهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ...» (بقره: ۲۳۳)

فقره «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدٍهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ» در این آیه بیان می‌کند که مادر نباید به سبب فرزند، پدر را در تنگنا قرار دهد؛ بدین معنا که مطالبه نفقه و پوشاک نباید فراتر از حد متعارف باشد. در مقابل، پدر نیز نباید مادر را به سبب فرزند تحت فشار قرار دهد؛ مانند آنکه حقوق واجب او را نپردازد یا وی را به شیردهی در حالی که تمایلی ندارد مجبور سازد (علامه مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۴/۲۱).

اشاره آیه به عدم ضرر والدین از جهت حضانت، عمدتاً به حقوق مالی و هزینه‌های نگهداری کودک مربوط است. از این رو برخی استدلال کرده‌اند که حضانت در این آیه ناظر به مسئولیت‌های مادی است؛ زیرا اگر تربیت جزء حضانت بود، انتظار می‌رفت به وظایف تربیتی والدین نیز اشاره شود، در حالی که چنین تصریحی در آیه دیده نمی‌شود.

روایات

برخی روایات حضانت را بیشتر ناظر به جنبه‌های مادی می‌دانند، به عنوان مثال: «إِذَا طَلَّقَ الرَّجُلُ الْمَرْأَةَ وَهِيَ حَبْلَى أَنْفَقَ عَلَيْهَا حَتَّى تَضَعَ حَمْلَهَا وَإِذَا أَرْضَعَتْهُ أَعْطَاهَا أَجْرَهَا وَلَا يُضَارُّهَا إِلَّا أَنْ يَجِدَ مِنْهُ أَرْخَصَ أَجْرًا مِنْهَا فَإِنْ هِيَ رَضِيَتْ بِذَلِكَ الْأَجْرِ فَهِيَ أَحَقُّ بِأَبْنِهَا حَتَّى تَفْطَمَهُ.» (استبصار، ۱۴۱۳ق: ۳۲۱/۳)

تأکید بر «نفقه» و «أجر» و امکان واگذاری شیردهی بر مبنای هزینه، نشان می‌دهد بخشی از مسئولیت‌های حضانت ماهیت مالی و مادی دارد. از همین رو گفته شده اگر تربیت جزء حضانت بود، نمی‌شد صرفاً با معیار اجرت، متولی را تغییر داد؛ بنابراین برخی این روایت را مؤید تمایز میان حضانت اجرایی و مادی با فرآیند تربیت دانسته‌اند.

۳-۲. مستندات حقوقی

اصل تفسیر مضیق از قلمرو حضانت در قانون مدنی

ماده ۱۱۷۲ قانون مدنی حضانت را به «نگهداری طفل» محدود کرده و اشاره‌ای به تربیت، تعلیم یا تصمیم‌های اساسی تربیتی ندارد. به اعتقاد دکتر نصیری، سکوت قانون‌گذار نسبت به تربیت در این ماده، قرینه‌ای بر خروج آن از قلمرو اختیارات حاضن است (نصیری، ۱۳۹۲: ۳۷۸). افزون بر این، بر اساس اصل «عدم جواز توسعه قلمرو قانون توسط مفسر»، تفسیر حضانت به معنای شامل تربیت، توسعه‌ای فراتر از حدود اراده قانون‌گذار تلقی می‌شود.

اصل ضرورت نص صریح در حقوق خانواده

طبق اصول تفسیر، تکالیف خانواده باید بر نص صریح استوار باشد، نه تفسیر موسع. از آنجا که قانون مدنی «تربیت اخلاقی» را صراحتاً مبنای سلب حضانت قرار نداده، توسعه مفهومی حضانت به این حوزه دشوار است. دکتر صفایی نیز معتقد است هنگام تردید در اختیارات والدین، باید به قدر متیقن نص اکتفا کرد (صفایی، ۱۳۹۰: ۴۵۶)؛ لذا نبود تصریح قانونی، مانعی برای جزء حضانت دانستن تربیت اخلاقی تلقی شده است.

عدم امکان نظارت قضایی مؤثر بر امر تربیت

قواعد حقوقی باید قابل اجرا و نظارت‌پذیر باشند. امور مادی مانند تغذیه، پوشاک و محل سکونت به‌طور عینی قابل اثبات و توسط کارشناس قابل ارزیابی است؛ اما تربیت امری درونی، تدریجی و وابسته به ارزش‌ها و سبک زندگی بوده و نظارت قضایی یا اثبات قصور در آن دشوار است. جعفری لنگرودی نیز می‌گوید هر حقی که اجرای آن نیازمند نظارت دائمی و فاقد ضابطه روشن باشد، معمولاً وارد نهادهای حقوقی نمی‌شود (۱۳۸۸: ۲۹۸). بنابراین، خارج دانستن تربیت از قلمرو حضانت با منطق قانون‌گذاری سازگار است.

۴. آثار نظریه

۴-۱. آثار فقهی و حقوقی نظریه عدم شمول تربیت در حضانت

الف. تقلیل مفهوم حضانت از ولایت تربیتی به نگهداری مادی

این نظریه حضانت را از مفهومی تربیتی - ولایی به وظیفه‌ای صرفاً جسمانی تقلیل می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که والد حضانت‌دار تنها مسئول تأمین نیازهای مادی و سلامت طفل تلقی شده و از وظیفه‌ی پرورش اخلاقی و ایمانی او معاف می‌گردد. این تقلیل، از دید فقهی در تعارض مستقیم با قاعده‌ی «تبعیت حضانت از مصلحت طفل» است؛ زیرا مصلحت، مفهومی جامع است و کودک فقط در صورتی از مصلحت حقیقی برخوردار می‌شود که جسم و روح او به طور توأمان حفظ گردد. نجفی نیز، غایت حضانت را «حفظ الصبی عن الفساد» دانسته و آن را محدود به مراقبت جسمانی نمی‌داند (نجفی، ۱۳۶۷: ۲۷۰/۳۱) افزون بر این، آیه «قوا أنفسکم و أهلیکم ناراً» (تحریم، ۶) بر مسئولیت صیانت معنوی خانواده دلالت دارد که ماهیتی تربیتی داشته و بر عهده والدین است؛ ازاین‌رو جدایی تربیت از حضانت، آن را از حقیقت تربیتی خود تهی می‌کند.

ب. تعارض میان حضانت و ولایت قهری

در صورت خروج تربیت از قلمرو حضانت، رابطه حقوقی والدین با طفل دچار نوعی دوگانگی می‌شود؛ زیرا ولی قهری از حیث قانونی صاحب اختیار تربیتی است، در حالی که والد حضانت‌دار مسئول اداره زندگی روزمره کودک خواهد بود. این وضعیت می‌تواند به تعارض در تصمیمات آموزشی و تربیتی و افزایش منازعات خانوادگی بینجامد. بدین ترتیب، جدایی میان «حق حضانت» و «تکلیف تربیت» تعادل میان حق و تکلیف والدین - که از مبانی فقهی حقوق خانواده است - را برهم زده و مفهوم مسئولیت والدین در فقه و قانون مدنی را ناقص می‌سازد.

ج. تضعیف کارکرد حمایتی حقوق کودک

ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی نگهداری اطفال را «حق و تکلیف والدین» می‌داند. مفهوم «نگهداری» در پرتو اصول فقهی و تفاسیر حقوقی، صرفاً به مراقبت مادی محدود نشده و تربیت اخلاقی و معنوی را نیز دربر می‌گیرد (امامی، ۱۳۷۶: ۲۶۸/۱). نظریه عدم شمول تربیت این برداشت را نفی کرده و حضانت را فاقد بعد تربیتی می‌داند؛ امری که با روح قانون حمایت از کودکان و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ - که تربیت اخلاقی و کرامت انسانی را از حقوق بنیادین کودک می‌شمارد - سازگار نیست و می‌تواند به خلأ در اجرای مقررات حمایتی مربوط به تربیت طفل و کاهش نظارت بر آن بینجامد.

۲-۴. آثار اجتماعی و تربیتی نظریه عدم شمول تربیت در حضانت

الف. فقدان انسجام تربیتی در خانواده پس از طلاق یا جدایی

حذف بعد تربیتی از حضانت ممکن است کودک را در دو منظومه تربیتی متفاوت میان والد حضانت‌دار و ولی قهری قرار دهد و زمینه تعارض ارزشی و بحران هویت را فراهم سازد. استاد مطهری در نظام حقوق زن در اسلام تربیت را فرایندی پیوسته و عاطفی می‌داند و معتقد است هرگونه گسست در نظام تربیتی خانواده می‌تواند به «تربیت مضطرب» و کاستی در شکل‌گیری شخصیت کودک منجر شود (مطهری، ۱۳۷۸: ۲۴۰). از این رو نظریه عدم شمول، علاوه بر تضعیف وحدت خانوادگی، پیوستگی تربیتی را نیز مختل می‌سازد.

ب. افزایش آسیب‌های روانی و اخلاقی در کودک

در تربیت اسلامی، رشد جسم و روح به یکدیگر پیوسته است. جدایی تربیت از حضانت ممکن است کودک را در معرض الگوهای تربیتی متعارض قرار داده و احساس ناامنی یا اختلال هویتی ایجاد کند. ابن‌سینا در الشفاء بر همراهی «حفظ جسم و هدایت نفس» در تربیت کودک تأکید کرده و جدایی این دو را موجب نقصان تربیتی دانسته است (ابن‌سینا، ۱۳۶۳). از این منظر، نظریه عدم شمول تربیت در حضانت با اصول تربیت عقلانی و روان‌شناسی اسلامی ناسازگار بوده و در سطح اجتماعی می‌تواند به شکل‌گیری نسل‌هایی با هویت تربیتی متزلزل بینجامد.

۵. راهکارهای فقهی، حقوقی و تربیتی مقابله با آسیب‌های محتمل:

۵-۱. راهکارهای فقهی: توسعه مبنای فقهی حضانت به مفهوم ولایت تربیتی

با استناد به قواعدی همچون قاعده لاضرر می‌توان استدلال کرد که جدایی تربیت از حضانت موجب ضرر نوعی به طفل است؛ ازاین‌رو حضانت باید به‌طور صریح شامل تربیت اخلاقی، ایمانی و عقلانی کودک تلقی شود. همچنین مصلحت طفل مفهومی جامع است که ابعاد جسمی، روحی و اخلاقی را دربرمی‌گیرد. آیت‌الله مکارم شیرازی نیز حضانت را برای حفظ مجموعه مصالح جسمی و روحی کودک دانسته و تفکیک میان تربیت و حضانت را فاقد مبنای شرعی می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۲۴۵/۵).

۲-۵. راهکارهای حقوقی

- ۵-۲-۱. تفسیر یا اصلاح ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی به نحوی که مفهوم «نگهداری» به‌صراحت شامل آموزش و تربیت اخلاقی، دینی و اجتماعی کودک شود و از تشتت رویه‌های قضایی جلوگیری گردد.
- ۵-۲-۲. توسعه اختیار دادگاه‌های خانواده در ارزیابی «صلاحیت تربیتی» والدین، افزون بر معیارهای مالی و امکانات مادی.
- ۵-۲-۳. طراحی نظام حقوقی مشارکت تربیتی پس از طلاق، به‌گونه‌ای که والد غیرحضانت‌دار در تصمیمات مهم تحصیلی، دینی و فرهنگی کودک نقش مشورتی و نظارتی داشته باشد.

۳-۵. راهکارهای تربیتی

۳-۵-۱. ایجاد زیرساخت‌های حمایتی مانند کلینیک‌های تربیت خانواده برای آموزش والدین حضانت‌دار در زمینه تربیت اخلاقی و مدیریت تعارضات تربیتی در دوران جدایی.

۳-۵-۲. تدوین برنامه‌های تربیت مشارکتی برای حضور مؤثر والد غیرحضانت‌دار در حوزه‌های مرتبط با هویت دینی و فرهنگی کودک.

۳-۵-۳. تأکید بر پیوستگی محبت و تربیت؛ چنان‌که علامه طباطبایی در المیزان یادآور می‌شود تربیت بدون حضور و محبت مستمر والد کارایی لازم را ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲/۲۴۶). از این رو پیوستگی تربیتی با حضانت برای حفظ سلامت روانی و فطرت انسانی کودک ضروری است.

نظریه دوم: شمول حضانت بر تربیت

دومین نظریه متصور در بحث جایگاه تربیت در حضانت، نظریه شمول حضانت بر تربیت است.

۱. تقریر نظریه

این نظریه بیانگر آن است که حضانت صرفاً به تأمین نیازهای جسمانی کودک محدود نیست، بلکه مفهوم عام‌تری دارد که جنبه‌های تربیتی و پرورش روحی فرزند را نیز در بر می‌گیرد. مطابق نظریه شمول والدین از باب تکلیف حضانت بر تربیت موظف خواهند بود و فی‌الجمله آثار و احکام فقهی و حقوقی مترتب بر حضانت بر تربیت بار خواهد شد مگر موارد استثناء، بنابراین در صورت ترک تربیت توسط والدین، قانون موظف به الزام آن‌ها می‌باشد.

۲. قائلین نظریه

از منظر فقها، حضانت صرفاً به نگهداری جسمی محدود نمی‌شود، بلکه شامل تربیت کودک و آموزش ارزش‌های اخلاقی و دینی وی نیز می‌شود. به عنوان نمونه اقوال فقها چنین است:

شهید ثانی: «الحضانة ولاية على الطفل والمجنون لفائدة تربيته وما يتعلق بها» (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق: ۵/۴۵۸)؛

فخرالمحققین: «الحضانة ولاية التربية والحفظ والرعاية» (فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق: ۲/۱۳۹)؛

صاحب جواهر نیز می‌نویسد: «أما الحضانة ولاية و سلطنة على تربية الطفل و ما يتعلق بها» (نجفی، ۱۳۶۶ق: ۲۸۳)

در کتاب المبسوط نیز آمده است: «اگر فردی دایه‌ای را برای شیر دادن کودک اجیر کند، تنها وظیفه‌ی شیردهی بر عهده‌ی او خواهد بود و انجام امور دیگر بر وی الزام‌آور نیست. اما اگر در قرارداد شرط شود که حضانت نیز همراه با شیردهی باشد، در این صورت دایه ملزم به انجام هر دو وظیفه خواهد بود؛ یعنی علاوه بر شیردهی، باید به تربیت و مراقبت از کودک سایر امور مربوط به نگهداری وی نیز توجه کند.» (شیخ طوسی، ۱۳۸۷: ۳/۲۲۸) با استناد به این عبارت، شیخ طوسی تربیت را بخشی از حضانت دانسته است.

۳. مستندات نظریه

۳-۱. مستندات فقهی

ادله وجوب تربیت: اگر محرز شود که تربیت، تکلیفی واجب بر عهده والدین است آنگاه به‌طور طبیعی والد موظف است که مقدمات آن را از همان سنین کودکی که آغاز تکلیف حضانت است، فراهم کرده و از همان شروع تولد اقدام به آن نماید بنابراین، با توجه به ادله وجوب تربیت، می‌توان دریافت که تربیت و حضانت از همان لحظه‌ی تولد در یک مسیر قرار گرفته و حضانت تربیت را نیز در بر می‌گیرد.

قرآن

قرآن کریم حاوی آیات متعددی است که به طور مستقیم یا ضمنی بر تربیت فرزند اشاره دارند؛ از جمله:

آیهی وقایه (تحریم: ۶)

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ ...».

ماده «وقایه» به معنای حفظ و منع از ضرر است (ابن اثیر، ۱۳۶۴: ۲۱۷/۵) و واژه «اهل» نیز شامل خانواده و فرزندان می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۶ق: ۱۲۸/۱). بر این اساس، مفاد آیه ناظر به تکلیف مؤمنان در محافظت از خود و خانواده در برابر عذاب الهی است. مفسران این وقایه را به امر و نهی نسبت به اهل و تعلیم احکام الهی تفسیر کرده‌اند (طوسی، ۱۳۷۶: ۵۰/۱۰).

تحقق این مهم، مستلزم تربیت صحیح فرزندان و نهادینه سازی اصول و مبانی اعتقادی در آنان است، به نحوی که ضمن آگاهی از احکام الهی، به انجام واجبات و ترک محرمات ترغیب شوند و آمادگی لازم برای پذیرش تکالیف شرعی پس از بلوغ را کسب (انصاری، ۱۳۹۱: ۴۸۰/۱).

آیهی ائتمار (طلاق: ۶)

«وَأَتِمُّوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ».

این آیه شریفه با توجه به معنای «ائتمار» به معنای مشاوره و تعبیر «معروف» که شامل هرگونه مشورت نیکو و خیرخواهانه است، بر لزوم مشورت زوجین (پدر و مادر) در امور مربوط به فرزندان، به‌ویژه تربیت آن‌ها، دلالت دارد و از آنجاکه امر به مشاوره، مطلق است، اختصاص به مورد، یعنی مسئله شیر دادن طفل ندارد لذا شامل تربیت کودکان به معنای مدنظر در این بحث نیز می‌گردد. (طوسی، ۱۳۷۶: ۳۷/۱۰؛ انصاری، ۱۳۹۱: ۴۸۱/۱-۴۸۰).

آیهی استیذان (نور: ۵۸)

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ ...».

این آیه شریفه، چارچوبی دقیق برای رعایت حریم خصوصی و حفظ عفت و حیا در محیط خانواده، ترسیم می‌کند و از آن استنباط می‌شود که بر والدین لازم است کودکان را به آداب و اخلاق اسلامی و آنچه شرع مقدس رعایت آن را لازم می‌داند تربیت کرده تا به انجام آن عادت نمایند. (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۶۳/۱۵؛ انصاری، ۱۳۹۱: ۴۸۳/۱).

سنت

در سنت نبوی و روایات اهل بیت علیهم‌السلام نیز تأکید گسترده‌ای بر تربیت فرزند دیده می‌شود. این روایات را می‌توان در چند دسته بررسی نمود.

دسته اول: روایات مطلق دال بر تربیت کودکان

این دسته از روایات، به‌طور کلی بر لزوم تربیت فرزندان تأکید دارند. برای مثال، حدیث امام صادق علیه‌السلام که می‌فرماید: «دَع ابْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ، وَيُؤَدَّبُ سَبْعَ سِنِينَ، وَالزَّمَهُ نَفْسَكَ سَبْعَ سِنِينَ، فَإِنْ أَفْلَحَ، وَإِلَّا فَإِنَّهُ مِمَّنْ لَا خَيْرَ فِيهِ». (حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ۴۷۵/۲۱).

این روایت، از جهت سند موثق دانسته شده است (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۲۱۷/۱۵) از نظر دلالتی، تقسیم مراحل رشد کودک در روایت نشان می‌دهد که تربیت فرآیندی مستمر و تدریجی است. فعل «يُؤَدَّبُ» ظهور در الزام به ادب‌آموزی دارد و با توجه به نبود قرینه صارفه، ظهور عرفی آن در وجوب یا دست‌کم الزام شرعی قابل توجه است (شهید صدر، ۱۹۷۱م: ۲۳۲). از این رو روایت، بر ضرورت اهتمام والدین به تربیت در دوره‌های مختلف رشد دلالت می‌کند و استمرار این وظیفه را نشان می‌دهد.

دسته دوم: روایاتی که تربیت را حق فرزند می‌دانند

برای مثال پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در پاسخ به پرسش درباره حق فرزند بر پدر فرمودند:

«تَحْسِينُ اسْمِهِ وَادِّبَهُ وَتَضَعَهُ مَوْضِعًا حَسَنًا» (کلینی، ۱۳۸۸: ۴۸/۶).

روایت مذکور به سبب تکرار مضمون در منابع مختلف از شهرت روایی برخوردار است (حرّ عاملی: ۱۶۶/۱۵؛ طبرسی: ۲۲۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۲/۷۱).

در این روایت سه حق اساسی (نام نیک، تربیت شایسته، جایگاه اجتماعی مناسب) ذکر شده است. محور دوم یعنی «احسان در ادب» دلالت صریح بر وجوب تربیت دارد، زیرا واژه‌ی «ادِّبَهُ» در مقام امر حقوقی به کار رفته و رابطه‌ای تبیینی میان حقوق فرزند و تکلیف والد شکل داده است. قاعده‌ی فقهی «كُلُّ حَقٍّ يَقَابِلُهُ تَكْلِيفٌ» مبنای این تحلیل است (محقق کرکی، ۱۴۰۸: ۴۹/۱۲). روش استدلال در این دسته از روایات مبتنی بر حق محوری تربیت است. چون هر حقی لزوماً تکلیفی در سوی مقابل ایجاد می‌کند، از حیث منطوق روایت، می‌توان استنباط نمود که بر پدر و مادر واجب است حق فرزند را ادا کرده و به تربیت او اهتمام ورزند. فقها با استناد به این قاعده، از دلالت مطابقی روایت، حکم به وجوب تربیت به عنوان تکلیف والدین کرده‌اند (مطهری، ۱۳۷۰: ۷۵). همچنین از دلالت التزامی روایت می‌توان نتیجه گرفت که ترک تربیت از مصادیق تضییع حق و بالتبع، عملی حرام است.

دسته سوم: روایاتی که در تفسیر آیه وقایه وارد شده‌اند

برای مثال، حدیث امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» فرمودند: فرمودند: «تَأْمُرُهُمْ بِمَا أَمَرَهُمُ اللَّهُ بِهِ وَتَنْهَاهُمْ عَمَّا نَهَاَهُمُ اللَّهُ عَنْهُ فَإِنْ أَطَاعُوكَ كُنْتَ قَدْ وَقَيْتَهُمْ وَ إِنْ عَصَوْكَ كُنْتَ قَدْ فَضَيْتَ مَا عَلَيْكَ.» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۴۸/۱۶).

این روایت از طریق علی بن ابراهیم، عن ابیه، عن ابن محبوب، عن عبدالله بن سنان نقل شده که همگی در علم رجال از ثقات امامیه به شمار می‌آیند (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۶۰). بنابراین روایت از حیث سند معتبر تلقی می‌شود. واژه‌ی «تَأْمُرُهُمْ» و «تَنْهَاهُمْ» در روایت دلالت بر امر و نهی شرعی دارند که از نظر فقهی ناظر بر وظیفه‌ی الزامی والدین در هدایت و تربیت دینی اهل خود است. تعبیر «فَإِنْ أَطَاعُوكَ...» نیز نشان می‌دهد که وظیفه‌ی والد، مشروط به اطاعت نیست و صرف امر و نهی، تحقق تکلیف محسوب می‌شود. بنابراین، روایت به روشنی تربیت دینی خانواده را مصداق تحقق «وقایه» معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳۳۹/۱۹).

دسته چهارم: روایات مربوط به عقوق والدین نسبت به فرزند

مانند فرمایش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله: «يَلْزَمُ الْوَالِدَيْنِ مِنَ الْعُقُوقِ لَوْلَدِهِمَا مَا يَلْزَمُ الْوَلَدَ لَهُمَا مِنْ عُقُوقِهِمَا.» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۸۰/۲۱)

این روایت در منابعی مانند الخصال و وسائل الشیعه نقل شده و در سلسله سند آن راویان موثق مانند احمد بن محمد بن عیسی و علی بن ابراهیم حضور دارند؛ از این رو روایت موثق ارزیابی شده است (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۴۲). از نظر دلالتی، کاربرد واژه «یلزم» ظهور در الزام دارد و نشان می‌دهد همان‌گونه که فرزند در برابر والدین مسئول است، والدین نیز در برابر فرزند دارای مسئولیت هستند. این مسئولیت به طور طبیعی شامل هدایت و تربیت کودک می‌شود؛ زیرا بی‌توجهی به رشد اخلاقی و دینی او مصداق تضییع حق فرزند تلقی خواهد شد (سبحانی، ۱۴۲۵: ۲۷۳).

دسته پنجم: روایات نکوهش‌کننده ترک تربیت

مانند حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که فرمودند: «وَيْلٌ لِلْأَوْلَادِ آخِرِ الزَّمَانِ مِنْ آبَائِهِمْ ... لَا يَعْلَمُونَهُمْ شَيْئًا مِنَ الْفَرَائِضِ، وَ إِذَا تَعَلَّمُوا أَوْلَادَهُمْ مَنَعَهُمْ، وَ رَضُوا عَنْهُمْ بِعَرَضٍ يَسِيرٍ مِنَ الدُّنْيَا، فَأَنَا مِنْهُمْ بَرِيءٌ، وَ هُمْ مِنِّي بُرَاءٌ.» (نوری طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۶۴/۱۵)

با بررسی سند این روایت، مشخص می‌شود که راویان آن از رجال مورد اعتماد نظیر صدوق و شیخ طوسی هستند و مضمون روایت با احادیث متعدد در منابع دیگر از جمله بحارالانوار (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۹۵/۱۰۴) و تحف العقول (ابن شعبه حرّانی: ۴۶) همخوانی دارد. از این رو روایت از جهت سند و محتوا معتبر است.

از نظر دلالتی، تعبیر «وَلَّی» نشان‌دهنده وعید شدید است و عبارت «لَا یُعَلِّمُونَهُمْ» ترک تعلیم دینی را نکوهش می‌کند. بنابراین روایت به طور ضمنی بر وجوب آموزش و تربیت دینی کودکان دلالت دارد و بی‌توجهی به آن را عملی مذموم و مستوجب نکوهش معرفی می‌کند.

مجموع این روایات، با تأکید بر مراحل تربیتی و مسئولیت والدین، نشان می‌دهد که تربیت امری مستمر از آغاز کودکی تا بلوغ است و به عنوان بخشی از مسئولیت حضانت تلقی می‌شود.

سیره مشرعه

سیره مستمر مسلمانان نیز دالّ بر این است که والدین همواره خود را ملزم به تربیت فرزندان می‌دانسته‌اند و تلاش می‌کرده‌اند آن‌ها را از هرگونه فساد اخلاقی و انحراف فکری محافظت نمایند (انصاری، ۱۳۹۱: ۴۸۶/۱). همچنین، سیره مشرعه بر جواز تأدیب و تعزیر اطفال در صورت ارتکاب گناه دلالت دارد. (نجفی، ۱۳۶۶: ۳۸۸/۲۱-۳۸۹).

دلیل عقل

عقل سلیم، به بدهات حکم می‌کند که بر ولی کودک، ضروری است تا در جهت تعلیم و تربیت وی به آنچه موجب صلاح و سعادت اوست، اقدام نماید و او را از هر عملی که منجر به فساد اخلاقی می‌شود بر حذر دارد. این حکم نیازی به اثبات ندارد، زیرا همان‌گونه که انسان فطرتاً خواهان سعادت خویش است، رستگاری و سعادت نسل خود را هم می‌خواهد و این مهم نیز تنها از طریق تربیت صحیح فرزندان به دست می‌آید. (انصاری، ۱۳۹۱: ۴۸۶/۱).

۲-۳. مستندات حقوقی

اصل حاکمیت مصلحت عالیه طفل

اصل مصلحت عالیه طفل از اصول بنیادین حقوق خانواده معاصر است که در حقوق ایران نیز به رسمیت شناخته شده است. ماده ۴۰ قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱ دادگاه را مکلف می‌کند در تمامی تصمیمات مربوط به حضانت، مصلحت کودک را در اولویت قرار دهد. این مصلحت مفهوم موسّع دارد و افزون بر سلامت جسمانی، ابعاد روانی، اخلاقی، اجتماعی و شخصیتی کودک را نیز در بر می‌گیرد. از این رو حضانتی که به نگهداری فیزیکی محدود شود، قادر به تأمین این مصلحت جامع نیست؛ زیرا تربیت در شکل‌گیری شخصیت و هویت اجتماعی کودک نقش اساسی دارد. کاتوزیان نیز تأکید می‌کند که حضانت بدون لحاظ جنبه‌های تربیتی و اخلاقی از فلسفه وجودی خود فاصله می‌گیرد (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۲۹۵/۲). بنابراین شمول تربیت در حضانت لازمه اجرای اصل مصلحت طفل است.

اصل اطلاق (اطلاق واژه حضانت)

ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «حضانت هم حق و هم تکلیف ابوبین است.» قانون‌گذار این واژه را بدون قید به کار برده و بر اساس اصول تفسیر حقوقی، اطلاق لفظ شامل تمام آثار و لوازم متعارف آن است مگر آنکه دلیل بر تنقید وجود داشته باشد. در معنای عرفی و فقهی نیز حضانت مفهومی فراتر از نگهداری صرف دارد و متضمن پرورش و هدایت کودک است. نجفی حضانت را شامل پرورش و هدایت طفل می‌داند (نجفی، ۱۳۸۱: ۳۱۲/۳۱) و جعفری لنگرودی آن را «نگهداری مادی و معنوی طفل» تعریف می‌کند بنابراین، اگر مقصود تنها نگهداری فیزیکی بود، قانونگذار می‌توانست از واژه‌های محدودتری نظیر «نگهداری» استفاده کند بنابراین اطلاق واژه حضانت دلالت بر شمول جنبه تربیتی دارد.

دلالت «تکلیف» در قانون مدنی بر جنبه‌ی تربیتی

در ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی حضانت افزون بر حق، «تکلیف» والدین نیز دانسته شده است. وصف تکلیف نشان می‌دهد که مقصود قانون‌گذار صرف اختیار نگهداری جسمانی نیست، بلکه مسئولیت‌های اساسی در قبال رشد و پرورش کودک را نیز در بر می‌گیرد. از منظر حقوقی، تکلیف همواره با مسئولیت همراه است؛ از این رو قصور والد در انجام وظایف تربیتی می‌تواند نشانه عدم صلاحیت در ادامه حضانت باشد. صفایی نیز تصریح می‌کند که ترک وظایف اساسی در پرورش صحیح طفل می‌تواند موجب سلب حضانت گردد (صفایی، ۱۳۹۴: ۱۸۰). این امر به‌وضوح نشان می‌دهد که تربیت در حوزه تکلیف حضانتی تعریف شده است.

حمایت قانون اساسی از نقش تربیتی مادر

صل ۲۱ قانون اساسی دولت را مکلف به حمایت از مادران، به‌ویژه در دوره حضانت، می‌داند. این حمایت صرفاً جنبه اقتصادی ندارد، بلکه ناظر به نقش محوری مادر در پرورش و شکل‌گیری شخصیت کودک است. اگر حضانت صرفاً به حفظ جسم کودک محدود می‌شد، نیازی به چنین سطحی از حمایت قانون اساسی وجود نداشت. این اصل، به‌طور ضمنی نقش تربیتی مادر را به‌عنوان هسته اصلی حضانت در دوران حساس رشد کودک به رسمیت می‌شناسد (مطهری، ۱۳۹۰: ۵۹).

همسویی با اصول بین‌المللی حقوق کودک

ایران با الحاق به کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ متعهد به رعایت حقوق بنیادین کودک شده است. ماده ۶ این کنوانسیون حق کودک بر رشد کامل جسمی، ذهنی، روانی، اخلاقی و اجتماعی را به رسمیت می‌شناسد. بنابراین حضانت در این چارچوب ابزاری برای تحقق رشد جامع کودک تلقی می‌شود نه صرفاً یک رابطه مراقبتی محدود. تفکیک تربیت از حضانت، مغایر با روح کنوانسیون حقوق کودک و همچنین مغایر با اصل مصلحت عالی‌هی طفل در ماده ۴۰ قانون حمایت خانواده است. (یونیسف: ۲۰۱۹م).

۴. آثار نظریه

نظریه شمول حضانت، با تحول ماهیت حضانت از یک وظیفه صرفاً نگهداری به یک امانت الهی تربیتی، سه اثر بنیادین را بر مبانی فقهی، حقوقی و تربیتی برجای می‌گذارد. این نظریه، کانون توجه را از صرف «حفظ جسم» به «تکوین شخصیت» معطوف می‌سازد.

۴-۱. آثار فقهی

- ۴-۱-۱. تبدیل حضانت از حق فردی به امانت الهی:
در این رویکرد، حضانت صرف یک حق شخصی نیست بلکه نوعی امانت الهی برای پرورش کودک تلقی می‌شود؛ از این رو والدین در قبال آن مسئولیتی تبعیدی دارند (امام خمینی: ۳۸۵/۲).
- ۴-۱-۲. جواز سلب حضانت از والد فاقد صلاحیت اخلاقی/تربیتی:
در این نظریه، کاستی‌های اخلاقی یا تربیتی والد می‌تواند مبنای سلب حضانت قرار گیرد؛ زیرا ترک تربیت دینی یا اخلاقی، نقض تکلیف اساسی نسبت به کودک محسوب می‌شود (شهید صدر، ۱۹۸۹ق: ۴۰۲؛ علامه حلی، ۱۳۹۰ق: ۲۲۷).
- ۴-۱-۳. تقدم تکلیف شرعی «تربیت صالح» بر ولایت بر طفل:
بر اساس این دیدگاه، تکلیف والدین در تربیت صالح فرزند بر حق آنان در حضانت مقدم است؛ بنابراین هر رفتاری که با تربیت صحیح کودک تعارض داشته باشد، می‌تواند مشروعیت اعمال حضانت را زیر سؤال ببرد (محقق حلی: ۶۰۱).

۴-۲. آثار حقوقی

- ۴-۲-۱. تأکید بر مصلحت تربیتی کودک:

نظریه شمول، مفهوم حضانت را از نگهداری مادی فراتر برده و مصلحت تربیتی را محور تصمیم‌گیری قضایی قرار می‌دهد. کاتوزیان تصریح می‌کند هرگاه حضانت با مصلحت معنوی و تربیتی طفل تعارض یابد، ادامه آن فاقد توجیه حقوقی است (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۱۴۲).

۴-۲-۲. افزایش بار مسئولیت قانونی والد حضانت‌کننده:

بر پایه ماده ۴۱ قانون حمایت خانواده (۱۳۹۱)، دادگاه باید در تصمیم‌گیری درباره حضانت، مصلحت معنوی طفل را لحاظ کند. نظریه شمول حضانت نشان می‌دهد که این «مصلحت معنوی» اساساً مفهومی تربیتی است و والد موظف به پرورش اخلاقی، رفتاری و فرهنگی فرزند است (بیاتی، ۱۳۹۸: ۱۵۵).

۴-۲-۳. پیوند میان تربیت و ضمانت اجرای حقوقی:

در پرتو این نظریه، ترک تربیت صحیح یا تجویز الگوهای آسیب‌زا از سوی والد حضانت‌کننده، می‌تواند موجب نقض تکلیف حضانتی تلقی شده و دادگاه به سلب یا انتقال حضانت اقدام کند (حسینی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۹۸).

۴-۳. آثار تربیتی و اجتماعی

۴-۳-۱. تقویت هویت و خودکارآمدی کودک:

تربیت منسجم در دوران حضانت زمینه شکل‌گیری هویت پایدار و خودکارآمدی کودک را فراهم می‌کند (بادورا: ۱۹۹۷م: ۵۵).
۴-۳-۲. کاهش آسیب‌های ناشی از طلاق (انطباق‌پذیری): تمرکز بر کیفیت تربیت کودک، سازگاری او با شرایط پس از طلاق را افزایش می‌دهد. (والرشتین و کلی ۲۰۰۱م: ۱۱۲).

۴-۳-۳. کاهش برچسب‌زنی اجتماعی و انگ طلاق: تأکید حقوقی بر «مسئولیت مشترک تربیتی» (حتی در حضانت منحصربه‌فرد) از احساس طرد و آثار اجتماعی منفی در کودک جلوگیری می‌کند (ماکوبی و مارتین، ۱۹۸۳م: ۲۵).

بحث

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در خصوص رابطه میان حضانت و تربیت دو دیدگاه اصلی در فقه و حقوق ایران وجود دارد. دیدگاه نخست، حضانت را صرفاً ناظر به نگهداری و تأمین نیازهای مادی کودک دانسته و تربیت را نهادی مستقل از آن تلقی می‌کند. در مقابل، دیدگاه دوم حضانت را مفهومی جامع می‌داند که علاوه بر مراقبت جسمانی، شامل هدایت تربیتی، اخلاقی و اجتماعی کودک نیز می‌شود. بررسی ادله فقهی از جمله آیات قرآن، روایات، سیره متشرعه و حکم عقل، همراه با تحلیل مبانی حقوقی همچون اصل مصلحت عالی‌ه طفل، نشان می‌دهد که تربیت از لوازم ذاتی حضانت است. همچنین جدایی تربیت از حضانت می‌تواند به تعارض در مسئولیت‌های والدین و تضعیف نظام حمایتی از کودک بینجامد. بنابراین نتایج پژوهش حاکی از آن است که نظریه شمول تربیت در حضانت از پشتوانه فقهی و حقوقی قوی‌تری برخوردار بوده و با اهداف حمایتی حقوق کودک سازگارتر است.

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر جایگاه تربیت در حضانت با تمرکز بر فقه امامیه و حقوق ایران بررسی شد و دو دیدگاه اصلی «عدم شمول تربیت در حضانت» و «شمول حضانت بر تربیت» مورد تحلیل قرار گرفت. بررسی ادله فقهی، روایی، اصولی و حقوقی نشان می‌دهد که نظریه شمول از انسجام و استحکام بیشتری برخوردار است؛ زیرا دیدگاهی که حضانت را صرفاً امری مادی و اجرایی دانسته و آن را از تربیت جدا می‌کند، با چالش‌های جدی روبه‌روست که به شرح زیر قابل تبیین است:

نخست، حضانت به معنای حمایت از کودک در تمامی ابعاد رشد اوست و این حمایت تنها به نگهداری جسمانی محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد تربیتی و فکری را نیز در بر می‌گیرد. اگر حضانت صرفاً ناظر به تأمین نیازهای مادی بود، دلیلی برای اختصاص آن به والدین وجود نداشت؛ زیرا دیگران نیز می‌توانند چنین مسئولیتی را بر عهده گیرند. با این حال، فقها تصریح کرده‌اند که فرد فاسق صلاحیت حضانت ندارد؛ زیرا نمی‌توان به امانت‌داری او در حفظ و پرورش کودک اعتماد کرد. شهید ثانی

نیز با تأکید بر تأثیر محیط تربیتی در شکل‌گیری شخصیت کودک، نفس کودک را به زمینی آماده تشبیه می‌کند که هر آنچه در آن کاشته شود، می‌پذیرد (شهید ثانی، ۱۴۱۹ق: ۴۲۴/۸). بر همین اساس، ممنوعیت حضانت فرد فاسق صرفاً به جهت حفظ جسم کودک نیست، بلکه به سبب آثار تربیتی و اخلاقی حضور او در زندگی کودک است. این حکم فقهی به‌روشنی نشان می‌دهد که تربیت جزء جدایی‌ناپذیر مفهوم حضانت است.

دوم، کودک در سال‌های نخستین زندگی افزون بر مراقبت جسمانی، نیازمند هدایت عاطفی و تربیتی است و تفکیک این دو حوزه می‌تواند خللی جدی در فرایند رشد او ایجاد کند. در واقع، رشد متوازن کودک مستلزم پیوند میان مراقبت مادی و هدایت تربیتی است و جداسازی این دو کارکرد با واقعیت‌های تربیتی سازگار نیست.

سوم، در منابع لغوی و فقهی نیز حضانت غالباً در پیوند با تربیت مورد اشاره قرار گرفته است (ابن فارس، ۱۴۱ق: ۷۳؛ نجفی، ۱۳۶۶ق: ۲۸۳). افزون بر این، در نصوص دینی تأکید فراوانی بر تربیت فرزند مشاهده می‌شود (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۴۸/۱۶ و ۴۸۰/۲۱).

سیاق روایات تربیتی در کنار توصیه‌های مربوط به حضانت نشان می‌دهد که شارع، تربیت را جزء وظایف حضانت دانسته است. تأکید بر تربیت در نصوص، نشان‌دهنده پیوستگی حضانت و تربیت در عمل است. از این‌رو، حضانت را نمی‌توان مسئولیتی صرفاً مادی دانست، بلکه یکی از مهم‌ترین ابزارهای شکل‌دهی شخصیت و ارزش‌های کودک محسوب می‌شود.

چهارم، قاعده لاضرر از قواعد بنیادین فقه اسلامی است که بر نفی هرگونه زیان در روابط فردی و اجتماعی دلالت دارد. بر اساس این قاعده، هر حکمی که اجرای آن موجب ضرر و آسیب گردد، فاقد اعتبار خواهد بود (محقق داماد، ۱۴۰۰ق: ۱۷۸/۱؛ شهید اول، ۱۴۰۰ق: ۷۴/۱). در پرتو این اصل، تفکیک عملی حضانت از تربیت می‌تواند پیامدهای زیان‌باری به همراه داشته باشد. اگر حضانت صرفاً به نگهداری جسمانی محدود شود و تربیت به‌عنوان مسئولیتی جداگانه تلقی گردد، کودک از هدایت لازم برای رشد صحیح محروم خواهد شد که این امر می‌تواند منجر به مشکلات رفتاری و اجتماعی در آینده گردد. از سوی دیگر، خانواده‌ها در صورت جدایی این دو مسئولیت ممکن است در تعیین نقش خود دچار سردرگمی شوند که این وضعیت به ضرر نظام تربیتی و اجتماعی است.

هرچند حضانت و تربیت می‌توانند در مقام تعریف، دو وظیفه مستقل و در عرض نفقه و سایر تکالیف والدین تلقی شوند؛ اما اشکال اصلی زمانی پدید می‌آید که این تفکیک به جدایی اجرایی میان مراقبت جسمانی و هدایت تربیتی بینجامد. قاعده لاضرر در اینجا ناظر به پیامدهای عملی چنین جدایی است؛ به این بیان که اگر حضانت صرفاً به نگهداری مادی محدود شود و تربیت به‌عنوان وظیفه‌ای جداگانه تلقی گردد، ممکن است در برخی موارد تربیت کودک مغفول واقع شود یا مسئولیت آن به‌درستی ایفا نگردد. در این صورت، کودک از رشد متوازن محروم شده و این محرومیت مصداق اضرار خواهد بود. بنابراین، استناد به قاعده لاضرر در مقام هشدار نسبت به آثار تفکیک اجرایی حضانت و تربیت است، نه در مقام انکار امکان تعریف مستقل آن‌ها. به همین دلیل، تأکید بر پیوستگی حضانت و تربیت ناظر به ضرورت حفظ وحدت عملی این دو وظیفه در فرایند رشد کودک است.

پنجم، بر اساس قیاس اولویت، وجوب حضانت و تأمین نفقه کودکان مستلزم وجوب تربیت آنان به نحو اولویت است. تأمین نیازهای مادی و جسمانی کودک گرچه امری ضروری است، اما از حیث اهمیت در مرتبه‌ای پایین‌تر نسبت به تربیت قرار دارد؛ زیرا رشد اخلاقی، معنوی و رفتاری کودک تأثیر مستقیمی بر سعادت دنیوی و اخروی او دارد. تربیت صحیح زمینه‌ساز گرایش به فضایل اخلاقی و رفتارهای شایسته بوده و موجب تحقق زندگی مطلوب می‌شود، در حالی که غفلت از تربیت می‌تواند کودک را در معرض انحراف و شقاوت قرار دهد. البته قیاس اولویت در اینجا صرفاً برای اثبات وجوب مستقل تربیت به‌کار نرفته، بلکه برای نشان دادن پیوستگی ماهوی آن با حضانت است؛ به‌گونه‌ای که تربیت در دل مفهوم حضانت نهفته و از لوازم تحقق آن در مقام اجراست. بنابراین، اگرچه حضانت و تربیت در مقام تعریف می‌توانند دو وظیفه مستقل تلقی شوند، اما در مقام عمل تفکیک آن‌ها ممکن است به غفلت از تربیت بینجامد و کودک را از رشد متوازن محروم سازد (انصاری، ۱۳۹۱: ۳۱۶-۳۱۷).

برآیند این مباحث نشان می‌دهد که نظریه شمول تربیت در حضانت با مبانی فقه امامیه، مفاد نصوص دینی، قواعد فقهی و اهداف حمایتی حقوق خانواده سازگاری بیشتری دارد. بر اساس این دیدگاه، حضانت صرفاً حقی برای والدین نیست، بلکه

مسئولیتی اساسی در جهت پرورش شخصیت کودک و تضمین رشد متوازن او به شمار می‌آید. پذیرش چنین برداشتی می‌تواند زمینه توجه بیشتر نظام حقوقی به صلاحیت تربیتی والدین و تقویت ضمانت اجرای مرتبط با حضانت را فراهم سازد و از این طریق حمایت مؤثرتری از حقوق مادی و معنوی کودک به عمل آورد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

جمع آوری داده‌ها:

تهیه گزارش پژوهش:

تحلیل داده‌ها:

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر مطالعه متن حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند ساختاری و علمی سپاسگزاری میشود.

منابع

قرآن.

نهج البلاغه.

ابن اثیر، مبارک بن محمد. (۱۳۶۴). *النهاية في غريب الحديث والاثار*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

ابن فارس، احمد. (۱۴۱۰ق). *معجم مقاییس اللغة* (ج ۲). لبنان: الدار الاسلامی.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۶ق). *لسان العرب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی. (بی تا). *تحف العقول عن آل الرسول ﷺ*. قم: نشر اسلامی.

اعراف، علیرضا، (۱۳۹۵). *فقه تربیتی: مبانی و پیش فرض ها* (ج ۱؛ تحقیق سید نقی موسوی). قم: مؤسسه اشراق و عرفان.

اعراف، علیرضا، (۱۳۹۷). *فقه تربیتی: تربیت جسمانی* (ج ۱۷؛ تحقیق محمدقاسم رجایی). قم: مؤسسه اشراق و عرفان.

اعراف، علیرضا، (۱۳۹۸). *فقه تربیتی: وظایف نهادهای تربیتی (۱) خانواده* (ج ۲۵؛ تحقیق جواد ابراهیمی). قم: مؤسسه اشراق و عرفان.

انصاری، قدرت الله و دیگران. (۱۴۲۹ق). *موسوعه أحكام الأطفال و أدلتها*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.

انصاری، قدرت الله. (۱۳۹۱). *احکام و حقوق کودکان در اسلام*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.

بناری، علی همت. (۱۳۹۰). *رابطه تعلیم و تربیت با تأکید، لسان العرب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

بیاتی، م. (۱۳۹۸). *بررسی تطبیقی مصلحت طفل در حقوق ایران و کنوانسیون حقوق کودک*. تهران: مجد.

پیرحیاتی، معصومه. (۱۳۹۷). *بررسی تطبیقی حضانت در فقه و حقوق موضوعه*. تهران: انتشارات مجد.

حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه* (ج ۱۵). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (علامه حلی). (۱۴۱۴ق). *تذکره الفقهاء* (ج ۲). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (علامه حلی). (۱۴۲۰ق). *تحریر الأحکام الشرعیة* (ج ۳). قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام.

حلی، محمد بن حسن (فخرالمحققین). (۱۳۸۷ق). *ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

حیدری، مریم. (۱۳۸۸). *بررسی حضانت اطفال در فقه و حقوق*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم، تهران.

خوانساری، سید احمد. (۱۴۰۵ق). *جامع المدارک فی شرح المختصر النافع*. تهران: مکتبه الصدوق.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۲). *لغت نامه*. تهران: دانشگاه تهران.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد. (۱۴۲۴ق). *المفردات فی غریب القرآن*. قم: ذوی القربی.

سابق، سید. (۱۳۹۷ق). *فقه السنه*. بیروت: دارالکتاب العربی.

سبحانی، جعفر. (۱۴۲۵ق). *الأخلاق الإسلامیة و آثارها فی تزکیة النفس والمجتمع*. قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام.

صفایی، سید حسین و امامی، اسدالله. (۱۳۷۴). *حقوق خانواده*. تهران: دانشگاه تهران.

صفایی، سید حسین و امامی، اسدالله. (۱۳۹۷). *مختصر حقوق خانواده*. تهران: نشر میزان.

طاهری نیا، احمد. (۱۳۸۸). *پروژه‌ی در حضانت کودک از دیدگاه اسلام*. قم: مؤسسه امام خمینی رحمته الله علیه.

طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن* (ج ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طوسی، محمد بن حسن، (شیخ طوسی). (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الإمامیة*. تهران: المکتبه المرتضویة.

طوسی، محمد بن حسن، (شیخ طوسی). (۱۳۷۶ق). *تفسیر التبیان*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- طوسی، محمد بن حسن، (شیخ طوسی). (۱۴۰۷ق). *الخلاف* (ج ۲). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن، (شیخ طوسی). (۱۴۱۳ق). *الاستیصار فیما اختلف من الأخبار*. بیروت: دارالأضواء.
- العاملی، محمد بن مکی (شهید اول). (۱۴۰۰ق). *القواعد و الفوائد*. قم: نشر مفید.
- العاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۴۱۳ق). *مسالك الأفهام*. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة.
- العاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۴۱۰ق). *الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*. قم: کتابفروشی داوری.
- عباسی ولدی، محسن. (۱۳۹۹). *جوجه های رنگی و بچه های فرنگی*. قم: آیین فطرت.
- عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۲۷ق). *سبل السلام شرح بلوغ المرام*. ریاض: مکتبه المعارف.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). *کتاب العین* (ج ۸). قم: هجرت.
- کارگروه تلفیق مطالعات نظری. (۱۳۹۰). *مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی*. تهران: کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶). *حقوق مدنی: خانواده*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۳). *دوره حقوق مدنی: خانواده* (ج ۲). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۶). *حقوق خانواده* (ج ۲). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کرکی، علی بن الحسین (محقق کرکی). (۱۴۰۸ق). *جامع المقاصد فی شرح القواعد* (ج ۷). قم: مؤسسه آل البيت.
- گرچی، ابوالقاسم و دیگران. (۱۳۸۴). *بررسی تطبیقی حقوق خانواده*. تهران: دانشگاه تهران.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۴ق). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار* (ج ۷۱). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محقق داماد، سید مصطفی. (۱۴۰۰ق). *قواعد فقهیه*. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مدنی کرمانی، عارفه. (۱۳۹۸). *دعاوی خانوادگی*. تهران: انتشارات مجد.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۲). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: صدرا.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۱۶ق). *رجال النجاشی*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۶ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*. تهران: مطبعة الاسلامیة.
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۸۱). *جواهر الکلام* (ج ۳۱). قم: دارالکتب الاسلامیة.
- نظری توکلی، سعید. (۱۳۸۵). *حضانت کودکان در فقه اسلام*. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس.
- نظری، حمیده. (۱۳۹۸). *تبیین بعد تربیتی نهاد حضانت با تأکید بر فقه تربیتی امامیه*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه رفاه، تهران.
- نوری طبرسی، حسین. (بی تا). *مستدرک الوسائل*. قم: مؤسسه آل البيت.

References

- Qur'an. (in Persian)
- Nahj al-Balagha. (in Persian)
- Abbasi-Valadi, Mohsen. (۲۰۲۰). Colored Chicks and Foreign Children. Qom: Ayin-e Fetrat. (in Persian)
- A'rafi, Alireza. (۲۰۱۶). *Educational Jurisprudence: Foundations and Presuppositions* (Vol. ۱; researched by Seyyed Naqi Mousavi). Qom: Eshraq and Erfan Institute. (in Persian)
- A'rafi, Alireza. (۲۰۱۸). Educational Jurisprudence: Physical Education (Vol. ۱۷; researched by Mohammad Qasem Rajaei). Qom: Eshraq and Erfan Institute. (in Persian)
- A'rafi, Alireza. (۲۰۱۹). Educational Jurisprudence: Duties of Educational Institutions (۱): Family (Vol. ۲۰; researched by Javad Ebrahimi). Qom: Eshraq and Erfan Institute. (in Persian)
- Al-Amili, Muhammad ibn Makki (al-Shahid al-Awwal). (۱۹۸۰). Al-Qawa'id wa al-Fawa'id. Qom: Mofid Publishing. (in Persian)
- Al-Amili, Muhammad ibn Makki (al-Shahid al-Awwal). (۱۹۹۰). Al-Rawdah al-Bahiyyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyyah. Qom: Davari Bookstore. (in Persian)
- Al-Amili, Muhammad ibn Makki (al-Shahid al-Awwal). Zayn al-Din ibn Ali (al-Shahid al-Thani). (۱۹۹۲). *Masalik al-Afham*. Qom: Islamic Ma'arif Institute. (in Persian)
- Ansari, Qodratollah. (۲۰۱۲). *Rulings and Rights of Children in Islam*. Qom: Imams al-Athar Jurisprudential Center. (in Persian)
- Ansari, Qodratollah et al. (۲۰۱۰). Encyclopedia of the Rulings on Children and Their Evidence. Qom: Imams al-Athar Jurisprudential Center. (in Persian)
- Asqalani, Ahmad ibn Ali. (۲۰۰۶). Subul al-Salam: Sharh Bulugh al-Maram. Riyadh: Maktabat al-Ma'arif. (in Persian)
- Banari, Ali Hemmat. (۲۰۱۱). The Relationship between Education and Upbringing with Emphasis on Lisan al-Arab. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Persian)
- Bayati, M. (۲۰۱۹). A Comparative Study of the Best Interests of the Child in Iranian Law and the Convention on the Rights of the Child. Tehran: Majd. (in Persian)
- Dehkoda, Ali-Akbar. (۱۹۹۳). Loghatnameh. Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (۱۹۹۰). Kitab al-Ayn (Vol. ۸). Qom: Hijrat. (in Persian)
- Gorji, Abolqasem et al. (۲۰۰۰). A Comparative Study of Family Law. Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- Heydari, Maryam. (۲۰۰۹). A Study of Child Custody in Jurisprudence and Law. Master's thesis, Tarbiat Moallem University, Tehran. (in Persian)
- Hilli, Hasan ibn Yusuf ibn Mutahhar (Allamah Hilli). (۱۹۹۳). Tadhkirat al-Fuqaha (Vol. ۲). Qom: Al al-Bayt Institute. (in Persian)

- Hilli, Hasan ibn Yusuf ibn Mutahhar (Allamah Hilli). (۲۰۰۰). Tahrir al-Ahkam al-Shar'iyah (Vol. ۳). Qom: Imam al-Sadiq Institute. (in Persian)
- Hilli, Muhammad ibn Hasan (Fakhr al-Muhaqqiqin). (۱۹۶۸). Idah al-Fawa'id fi Sharh Mushkilat al-Qawa'id. Qom: Ismailian Institute. (in Persian)
- Hurr al-Amili, Muhammad ibn Hasan. (۱۹۸۹). Wasa'il al-Shi'ah (Vol. ۱۵). Qom: Al al-Bayt Institute. (in Persian)
- Ibn Athir, Mubarak ibn Muhammad. (۱۹۸۵). Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar. Qom: Ismailian Institute. (in Persian)
- Ibn Faris, Ahmad. (۱۹۹۰). Mu'jam Maqayis al-Lughah (Vol. ۲). Lebanon: Al-Dar al-Islamiyyah. (in Persian)
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (۱۹۹۵). Lisan al-Arab. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Persian)
- Ibn Shu'bah al-Harrani, Hasan ibn Ali. (n.d.). Tuhaf al-Uqul 'an Al al-Rasul (PBUH). Qom: Nashr Islami. (in Persian)
- Karaki, Ali ibn al-Husayn (Muhaqqiq al-Karaki). (۱۹۸۸). Jami' al-Maqasid fi Sharh al-Qawa'id (Vol. ۷). Qom: Al al-Bayt Institute. (in Persian)
- Katouzian, Nasser. (۲۰۰۷). Civil Law: Family. Tehran: Enteshar Joint Stock Company. (in Persian)
- Katouzian, Nasser. (۲۰۱۴). Course in Civil Law: Family (Vol. ۲). Tehran: Enteshar Joint Stock Company. (in Persian)
- Katouzian, Nasser. (۲۰۱۷). Family Law (Vol. ۲). Tehran: Enteshar Joint Stock Company. (in Persian)
- Khansari, Seyyed Ahmad. (۱۹۸۵). Jami' al-Madarik fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi'. Tehran: Maktabat al-Saduq. (in Persian)
- Madani Kermani, Arefeh. (۲۰۱۹). Family Lawsuits. Tehran: Majd Publications. (in Persian)
- Majlisi, Muhammad-Baqir ibn Muhammad-Taqi. (۱۹۸۳). Bihar al-Anwar (Vol. ۷۱). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Persian)
- Majlisi, Muhammad-Baqir ibn Muhammad-Taqi. (۱۹۸۴). Mir'at al-Uqul fi Sharh Akhbar Al al-Rasul. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (in Persian)
- Mohaqqeq Damad, Seyyed Mostafa. (۲۰۲۱). Jurisprudential Rules. Tehran: Center for the Publication of Islamic Sciences. (in Persian)
- Motahari, Morteza. (۱۹۹۹). The Legal System of Women in Islam. Tehran: Sadra. (in Persian)
- Motahari, Morteza. (۲۰۰۳). Education and Upbringing in Islam. Tehran: Sadra. (in Persian)
- Najafi, Muhammad-Hasan. (۱۹۴۷). Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam. Tehran: Al-Islamiyyah Press. (in Persian)
- Najafi, Muhammad-Hasan. (۲۰۰۲). Jawahir al-Kalam (Vol. ۳۱). Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (in Persian)

- Najashi, Ahmad ibn Ali. (۱۹۹۵). Rijal al-Najashi. Qom: Islamic Publishing Institute. (in Persian)
- Nazari, Hamideh. (۲۰۱۹). Explaining the Educational Dimension of the Institution of Custody with Emphasis on Imami Educational Jurisprudence. Master's thesis, Refah University, Tehran. (in Persian)
- Nazari-Tavakoli, Saeed. (۲۰۰۶). Child Custody in Islamic Jurisprudence. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. (in Persian)
- Nuri Tabarsi, Hossein. (n.d.). Mustadrak al-Wasa'il. Qom: Al al-Bayt Institute. (in Persian)
- Pirhayati, Masoumeh. (۲۰۱۸). A Comparative Study of Custody in Jurisprudence and Positive Law. Tehran: Majd Publications. (in Persian)
- Raghib al-Isfahani, Abu al-Qasim Husayn ibn Muhammad. (۲۰۰۳). Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an. Qom: Dhawi al-Qurba. (in Persian)
- Sabiq, Sayyid. (۱۹۴۰). Fiqh al-Sunnah. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (in Persian)
- Safaei, Seyyed Hossein and Emami, Asadollah. (۱۹۹۵). Family Law. Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- Safaei, Seyyed Hossein and Emami, Asadollah. (۲۰۱۸). A Concise Family Law. Tehran: Mizan Publishing. (in Persian)
- Subhani, Ja'far. (۲۰۰۴). Islamic Ethics and Its Effects on the Purification of the Self and Society. Qom: Imam al-Sadiq Institute. (in Persian)
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad-Hossein. (۱۹۹۵). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an (Vol. ۲). Qom: Islamic Publications Office. (in Persian)
- Taheri-Nia, Ahmad. (۲۰۰۹). A Study of Child Custody from the Perspective of Islam. Qom: Imam Khomeini Institute. (in Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (Shaykh al-Tusi). (۱۹۴۸). Tafsir al-Tibyan. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (Shaykh al-Tusi) . (۱۹۶۸). Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah. Tehran: Al-Murtadawiyah Library. (in Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (Shaykh al-Tusi) . (۱۹۸۷). Al-Khilaf (Vol. ۲). Qom: Islamic Publishing Institute. (in Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (Shaykh al-Tusi). (۱۹۹۲). Al-Istibsar fima Ukhtulifa min al-Akhbar. Beirut: Dar al-Adwa. (in Persian)